

SÖZ VARLIĞI IŞIĞINDA DÎVÂNU LÛGATİ'T-TÛRK'TE ÇAĞININ TÛRK İKTİSADİ HAYATINA AİT İZLER*

“IN THE LIGHT OF VOCABULARY THE TRACES BELONG TO ITS AGE IN DÎVÂNU LÛGATİ'T-TÛRK”

Doç. Dr. Ahmet GÜNŞEN**

Özet

Dîvânu Lûgati't-Türk, Türk dili ve edebiyatının ilk örneklerini ihtiva etmesi yanında, 11. yüzyıldaki yüksek Türk kültür ve medeniyetini yansıması bakımından da Türklüğün temel eserlerinden biridir.

Bu çalışmada, Dîvânu Lûgati't-Türk'te, 11. yüzyıl Türk iktisadî hayatının iz veya yansımalarını aramak, elde edilen dil malzemesiyle Türk iktisat tarihine katkıda bulunmak ve dikkatleri bu yönden de Dîvânu Lûgati't-Türk üzerine çekmek amaçlanmıştır.

Bu amaçla, önce Dîvânu Lûgati't-Türk satır satır taranarak çağının Türk iktisadî hayatını yansıtan bütün kelime, deyim, atasözü, beyit ve manzum parçalar fişlenmiş; daha sonra elde edilen malzeme, kendi içinde sınıflanıp listelenmiştir.

Elde edilen bulgulara göre, Karahanlı döneminde Türklerin hem yaylak-kışlak geleneği içinde hayvan sürüleri besleyen hem de verimli topraklarda tarım yapan ikinci bir toplum oldukları; ama bunun yanında madencilik, dericilik, dokumacılık vb. sektörlerinde de gelişmiş durumda buldukları anlaşılmaktadır.

Para ve paraya dayalı mal, alım-satım, ticaret, komisyon, borçlu-kefil, rüşvet, miras ... ilişkilerini tanımlayan birçok kelime ve cümlenin varlığı da, yerleşik kültüre dayalı iktisadî hayatın oldukça canlı ve güçlü olduğunun bir başka göstergesidir.

Sonuç olarak, Dîvânu Lûgati't-Türk, sadece dil, kültür ve edebiyat tarihçilerimizce değil, iktisat tarihçilerimizce de mutlaka ele alınıp değerlendirilmesi gereken büyük ve kıymetli bir eserdir.

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi ve İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği iş birliğinde 9-10 Mayıs 2002 tarihleri arasında düzenlenen “Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri”nde sunulan yayımlanmamış bildiri nin gözden geçirilmiş yeni biçimidir.

** Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi, gunsenahmet@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Dîvânu Lûgati't-Türk, Kâşgarlı Mahmut, Karahanlı dönemi, Türk kültür ve medeniyeti, iktisadi hayat, söz varlığı, Türk iktisat tarihi

Abstract

Besides Dîvânu Lûgati't-Türk includes the initial samples of Turkish language and literature, it is one of the fundamental works of Turkish from the point of reflecting high Turkish culture and civilization.

In this study, it is aimed to search the reflections or the traces of Turkish economic life, contribute to Turkish economic life with obtained language materials, and also attract the attention to Dîvânu Lûgati't-Türk on this view.

Therefore, firstly scanning Dîvânu Lûgati't-Türk line by line, all words, idioms, proverbs, couplets, and written-in-verse components reflecting Turkish economic life of its age have been indexed and listed in itself.

According to the findings, it is understood that the Turks were the harvester community both feeding beast herds on plateau-winter quarters tradition and making agriculture on fertile lands. But on the other hand, it is understood that they were also advanced in mining, leather trade, weaving sectors etc.

Also the existence of lots of words and phrases testifying the relations of Money, property based on Money, purchase-sale, trade, commission, debtor-guarantor, bribe, heritage are the other points which indicate that the economic life based on settled culture was highly active and strong.

As a result, Dîvânu Lûgati't-Türk is a great and precious work that should absolutely be treated and utilized by not only our language, culture, and literature historians, but also our economic historians.

Key words: Dîvânu Lûgati't-Türk, Mahmut the Kâşgarian, Karahanlı era, Turkish culture and civilization, economic life, vocabulary, Turkish economy history.

Giriş

Türklük biliminin kurucusu olan Kâşgarlı Mahmut'un 1072-1074 yılları arasında kaleme aldığı ve "Türk lehçelerinin sözlüğü" demek olan büyük eseri Dîvânü Lûgati't-Türk, Türk dili ve edebiyatının ilk örneklerini ihtiva etmesi yanında, 11.yüzyıldaki yüksek Türk kültür ve medeniyetini yansıtmaları bakımından da Türklüğün temel kitaplarından birisidir.

Bulunuşu, Türklük bilimi için Orhun Yazıtları'ndan sonra ikinci büyük keşif kabul edilen Dîvânü Lûgati't-Türk'te, Türk tarihine, efsanelerine, coğrafyasına, o günkü Türk toplumunun günlük yaşayışına, âdetlerine, beslenme ve giyecek kültürü ile iktisadî hayatına kadar birçok kıymetli bilgi, çeşitli kelimelere verilen örneklerde ve bunların açıklamalarında ortaya konmuştur. Kâşgarlı, eserinin sunduğu bu zengin malzeme ile karşımıza çok yönlü bir Türkolog olarak çıkmaktadır. Çeşitli cümleler, atasözleri ve şiirler ile beslenen ve yer yer önemli gramer kurallarının da verildiği Dîvân'da, verilen kelimeler çok defa zamanın Türk dünyasında kullanılan mukabilleri ile de karşılaştırılmıştır.

Yaklaşık bin yıl önce kaleme alınan ve Türklüğün "altın kitabı" olma şerefini taşıyan Dîvânü Lûgati't-Türk'ten, Türk milletinin bin yıl önce bile ne kadar yüksek bir kültür ve medeniyetin sahibi olduğunu da anlıyoruz. Zira, bundan yaklaşık bin yıl önce koynunda "ipek mendil"¹ taşıyan, kırışmış elbiseleri için "ütü"² kullanan bir millet, şüphesiz yüksek bir kültür ve medeniyetin temsilcisidir.

Amaç ve Yöntem

Bu çalışmada, Dîvânü Lûgati't-Türk'te, 11. yüzyıl Türk iktisadî hayatının iz veya yansımalarını aramak, elde edilen dil malzemesiyle Türk iktisat tarihine katkıda bulunmak ve dikkatleri bu yönden de Dîvânü Lûgati't-Türk üzerine çekmek amaçlanmıştır.

Yöntem olarak da, önce, Dîvânü Lûgati't-Türk', üç ciltlik Besim Atalay tercümesinden³ satır satır taranarak çağının Türk iktisadî hayatını yansıtan bütün kelime, deyim, atasözü, beyit ve manzum parçalar fişlenmiştir. Daha sonra elde edilen malzeme, kendi içinde sınıflandırılıp listelenmiştir. Ancak, elde edilen malzeme, bir bildirinin sınırlarını aşacağı düşünülerek sınırlanmıştır.

Her biri bir alt başlığa bağlanıp alfabetik olarak dökümü yapılan, hatta her madde başı olan kelimenin türevleri de verilen söz varlığı yorumlanmış; böylece, 11. yüzyıl Karahanlı Türk toplumunun ne denli yüksek ve gelişmiş bir kültür ve medeniyet seviyesine, köklü bir iktisadî hayata sahip olduğu vurgulanmıştır.

¹ *sıvıluk*: mendil DLT-I : 471; *ulanu*: kişinin burun temizlemek için koynunda taşıdığı ipek kumaş parçası bk. DLT-I:136-10.

² *ütü* < ütük: DLT-I : 68-, *üti*-: ütüle- DLT-III: 252, 252.

³ Besim Atalay, Divanu Lugati't Türk Tercümesi, I-II-III. C, TDK Yay.: 521, Ankara 1985.

Kısacası bu çalışmanın, dil bilimi açısından eş zamanlı/tasvirî, iktisat tarihi açısından ise, art zamanlı/tarihî bir çalışma olduğu söylenebilir.

Dîvânu Lûgati't-Türk'te geçen ve çağının Türk iktisadî hayatını yansıtan bu zengin söz varlığı malzemesini şu başlıklar altında dikkatlere sunuyoruz:

1. Mal:

bilinçek: Hırsızın yahut başkasının elinde bulunan her çalınmış malın adı (DLT-I: 510)

çek çük: Malın en değersiz, kıvrır zıvır (DLT-I: 334)

çübür çebür: Malın kötüsü ve değersiz (DLT-I: 363)

korum: Kaya, yığılmış mala da böyle denir. (DLT-I: 398)

öklüt-: Mal çoğalt- “ol nengi öklütti: O, malını çoğalttı.” (DLT-I: 264)

taşug: Taşınabilen mal ve buna benzer şeyler, menkul mal (DLT-I: 411)

tavar: Canlı, cansız mal, eşya. Oğuzlar ve onlara uyanlara uyanlarca “tavar” (DLT-I: 362-363, 411)

tavar ırk-: Mal toplamak “er tavar ırkti: Adam mal topladı.” (DLT-III: 420)

tawarlıg: “tawarlıg er: mallı adam” (DLT-I: 495)

avar oglt-: Mal çoğaltmak, üretmek “ol tavarın oglttı: O, malını çoğalttı, üretti.” (DLT-I: 265)

tavar tér-: Mal toplamak “ol tavar térdi: O, mal topladı.” (DLT-III: 181)

tavar üdhret-: Mal üretmek, çoğaltmak “ol tawarig üdhretti: O, malını üretti, çoğalttı.” (DLT-I: 261)

tavar yığ-: Mal yığmak “tawar yığıp suw akın indi sakın/korum gibi idhisin kodı yuwar: Yığılmış malı sel geldi zannet; sahibini kaya yuvarlar gibi aşağıya yuvarlar.” (DLT-III: 62)

2. Para:

bakır: Çin'de geçen bir para. Alışverişleri bununladır. (DLT-I: 361)

benek: Bakır para (DLT-I: 386)

bütün: Doğru, dürüst, sahih; bütün para, sağ para (DLT-I: 398)

egin: Eni bir buçuk karış, uzunluğu dört arşın gelen bezdir ki, bununla Suvar oymağı alışveriş eder. (DLT-I:78)

kamdu: Dört arşın boyunda, bir karış eninde bir bez parçasıdır ki, üzerine Uygur hanının mührü basılıp alışverişte para yerine kullanılır. (DLT-I: 418)

kümüş: Akça; çünkü akçada gümüş vardır. (DLT-I: 371)

ökün: Para, gül ve buna benzer şeylerin yığını (DLT-I: 78)

örüng: Arpağcıya, efsuncuya verilen para (DLT-I: 134)

yançuk: Kese, para kesesi; tütün kesesi (DLT-III: 45)

yarmak: Para (DLT-I: 20, 133, 219, 303, 334; DLT-II:249; DLT-III:43, 147, 226, 426, 453)

bıçuk yarmak: paranın yarısı (bıçuk: kesilmiş şey, kesilmiş, parçalanmış her nesnenin yarısı) (DLT-I:377)

bir yarmak: Bir para (DLT-III:121, 322)

eksük yarmak: Eksik para (DLT-I:105)

elliğ yarmak: Elli para (DLT-I:143)

otuz yarmak: Otuz para (DLT-I:142)

tört yarmak: Dört para (DLT-I: 341)

tümen ming yarmak: Bir milyon para (tümen ming: bin kere bin, bir milyon) (DLT-I:402)*

yarmaklan-: Para sahibi olmak “er yarmaklandı: adam para sahibi oldu.” (DLT-III:116; DLT-II:279)

yarmak térgüçi: Para derici, toplayıcı (DLT-II:51)

yartmak: Para. Uygurca. (DLT-III:432)

urugluğ altun: Para olarak kesilmiş altın (DLT-I:147)

Dîvân'da “para” ilgili olarak, bunlardan başka, “*paranın şekli*”nden: “yap yarmak yok: Yanımda değirmi para yok, sağ para yok.” (DLT-III:3); “*ödünç para*” dan: “men angar yarmak ötüñç bérdim: Ben ona ödünç para verdim.” (DLT-I:131), “men yarmak ötnü bérdim: “Ben ödünç para verdim.” (DLT-:130); “*çok para*” dan: “telim yarmak: çok para” (DLT-I:397); “*yığınla para ve para yağmak*” tan: “bir öküm para: bir yığın para” (DLT-I:75), “ol angar yarmak öktürdi: o, ona para yağdırdı.” (DLT-I:223; DLT-III:80); “*para vermek*”ten: “ol manga yarmak bérdi: O, bana para verdi.” (DLT-I:321; DLT-II:131; DLT-III:180, 217, 220); “*babaya para vermek*”ten: “atamka bérdim yarmak: Babama para verdim.” (DLT-III:212); “*para toplamak*”tan: “ol yarmak térdi: O, para topladı.” (DLT-II:39, 44, 67, 260-

* Bilindiği gibi, sayı isimleri bir dilin temel kültür kelimeleridir ve her dilin kendine aittir. Bugün “binler” basamağından sonra saydığımız milyon, milyar ve katrilyon sayı isimleri batı dillerinden birer alıntıdır. Dîvân'da, “bir milyon” karşılığı olarak Türkçe “tümen ming” bulunması ve atalarımızın Türk sayı sistemine yabancı sayı isimleri katmamış olması Türkçemiz adına sevindiricidir.

261); “*para düşürmek*”ten: “ol eligdin yarmak tüşirdi: O, elinden para düşürdü.” (DLT-II:78); “*para saçmak*”tan: “ol manga yarmak seçişdi: O, bana para saçmakta yardım etti.” (DLT-II:92), “yarmak saçıldı: Para saçıldı.” (DLT-II:122), “ol manga yarmak saçturdu: O, bana para saçtırdı.” (DLT-II:184); “*para aramak*”tan: “ol yançık içre yarmak kawrandı: O, torba içerisinde para aradı.” (DLT-II:250); “*eve para taşımak*”tan: “ol efge yarmak taşıdı: O, eve para taşıdı.” (DLT-III: 268); “*para kaybetmek*”ten: “er yarmak yitürdi: Adam para yitirdi.” (DLT-III:67); “*para yutuşmak*”tan: “ol mening birle yarmak utuşdı: O benimle para yutuştı.” (DLT-I:180); “*para bulmak*”tan: “ol yarmak buldı: O, para buldı.” (DLT-II:22); “*para avuçlamak*”tan: “ol yarmak adhutladı: O, parayı avuçladı.” (DLT-I:229); “*parayı az bulmak*”tan: “ol bu yarmakığ azlandı: O, bu parayı azımsadı, az gördü.” (DLT-I:297); “*para almak*”tan: “men andan yarmak alturdum: Ben ondan para aldırdım.” (DLT-I:223, 175) da söz ediliyor.

Ayrıca, eski Türk düşünlerinde gelinle güveyinin, geceleyn başlarına para saçmak için toplanılan özel yerin olduğunu ve bu yere “*mendiri*” (DLT-492-493) denildiğini öğreniyoruz.

3. Bedel/Karşılık:

ötki: Bedel, karşılık. Çiğilce (DLT-I:128)

tekşüt: Değişit, karşılık, bedel; kalp akça vererek iyisini alma gibi. (DLT-I:451)

yanut: Karşılık, bedel, ivaz (DLT-III:8)

4. Gelir, Kazanç, Kâr:

asığ: Kazanç, fayda (DLT-I:64)

buluş: Kişinin yaptığı işten kazancı (DLT-I:367)

kazganç: Kazanç (DLT-III:386)

kiriş: Bir adamın akarlarından olan geliri (DLT-I:370)

yolkuş-: Kâr, fayda sağlamak “olar bir ekindin neng yolkuşdı: Onlar birbirinden fayda, kâr elde ettiler.” (DLT-III:104)

5. Yoksul, Yoksulluk, Zarar Etme, İflâs Etme:

alk-: Malını bitirmek, iflâs etmek “ol tavarın alkıdı: O, malını batırdı, iflâs etti.” (DLT-III:447), “ol tavarın alktı: O, malını bitirdi.” (DLT-III:419)

çıgay: Yoksul, fakir (DLT-III: 238)

“köngül kiming bolsa kalı yok çıgay/kılsa küçün bolmas anı tok bay: “Kimin gönlü yok yoksul olursa, güç ile o tok ve zengin yapılamaz.” (Kalbi yoksul olarak yaratılan bir kimseyi zengin kılmanın imkânı yoktur.) (DLT-III:239), “ol çıgayka yarmak ületti: O, yoksullara para üleştirdi.” (DLT-I:214)

kırıl-: Yoksullaşmak “er kırıldı: Adamın malı alındı, yoksullaştırıldı.” (DLT-II:134)

Bu anlamda, bir cümlede “birinin birisine parasını kaybettirmesi”nden söz ediliyor: “ol angar yarmakın yittürdi: O, ona parasını kaybettirdi.” (DLT-III:94)

kor: Ziyana, zarar “er kor kıldı: Adam ziyan etti.” (DLT-III:122)

yarlıg: Acınan, yoksul (DLT-III:42)

yawrı-: Yoksullaşmaktan hâli kötüleşmek “er yawrıdı: Adamın hâli kötüleşti, yoksulluktan veya hastalıktan arıkladı.” (DLT-III:304)

yunçı-: Yoksullaşmak “er yunçıdı: Adam yoksullaştı, adamın yoksulluk yüzünden hâli kötüleşti.” (DLT-III:303)

6. Zengin, Zenginlik, Bolluk ve Nimet İçinde Yaşama:

açığ: Nimet içinde yaşayış “özüngni açığı tut: Kendini iyi gıdalarla besle.”

bay: Zengin (DLT-III:158)

bay+u-: zenginle- “er bayudı: Adam zenginledi.” (DLT-III:274)

oglagu: Bolluk içinde büyüyen. Bunun asaleti olan kadınlara “oglagu katun” denir. (DLT-I: 138)

kingrün-: Nimet içinde yaşamak “ol kingründi: Adam genişledi, bir zaman nimet içinde yaşadı.” (DLT-III:400)

tüplen-: Zenginleşmek “er tüplendi: Adam zenginleşti.” Herhangi bir şey kökleşirse yine böyle denir. (DLT-II:242)

7. Pahalı, Değerli:

agırlan-: Pahalı bulmak “ol bu atnı ağırlandı: O, bu atı pahalı buldu.” (DLT-I: 291)

agır neng: Pahası ağır nesne, değerli şey (DLT-I:53)

kızlan-: Pahalı bulmak “ol bu atıg kızlandı: O, bu atı pahalı buldu.” (DLT-II:251; DLT-III:198), “ol nengi kızlandı: O, o şeyi pahalı buldu.” (DLT-III:199)

kız neng: pahalı nesne “bu at kız aldım: Bu atı pahalı aldım.” (DLT-I:326)

kızı-: Pahalanmak, fiyatı yükselmek “tawar kızudı: mal pahalandı, malın fiyatı yükseldi.” (DLT-III: 265)

yumgın: Pahalı “ordhulanıp yüksek tağığ oğlak çatar/Uygur tatın yufka alıp yumgın satar: Yüksek dağı yurt tutarak oğlak katar, Uygur tatlarından ucuza alır, toptan pahalı satar.” (DLT-II:294-295)

8. Ucuz, Değersiz:

uçuz: Ucuz, değersiz “uçuz neng: ucuz nesne” (DLT-I:54)

uçuzlan-: Ucuz bulmak “ol bu nengi uçuzlandı: O, bu nesneyi ucuz buldu.” (DLT-I: 292)

uçuzluk: Ucuzluk, değersizlik, küçüklük (DLT-I: 149)

yufka: Ucuz “ordhulanıp yüksek tağığ oğlak çatar/Uygur tatın yufka alıp yumgın satar: Yüksek dağı yurt tutarak oğlak katar, Uygur tatlarından ucuza alır, toptan pahalı satar.” (DLT-II:294-295)

9. Satmak, Satılık, Satıcı:

bukur-: Bir malın satış değerini indirmek, düşürmek “o at tegirinden bukurdı: O, atın değerinden indirdi.” (DLT-II:82)

sat-: Satmak “ol tawar sattı: O, mal sattı.” (DLT-II:295), “tawar sat: Mal sat.” (DLT-II:296), “ol tawarın satığlı ol: O, malını satmak azmindedir.” (DLT-II:297), “... tutgun alıp kul satar: Tutsak alıp köle olarak satar.” (DLT-II:219)

sat-gan: Çok satan (DLT-II: 296)

sat-gu+luk: “ol satguluk turur: Onun satmak hakkıdır.” (DLT-II:297)

sat-ı-g+la-(ş)-: Satmak, Satışmak “ol aning birle satıgladı: O, onunla satıştı.” Doğru olanı “satığlaşdı”dır. İkisi de kullanılır. (DLT-III:336)

sat-ı-g+sa-: Satmak istemek “ewin barkın satıgsadı/yoluğ bérıp yarıgsadı” “Evinin barkını satmak istedi. Fidyeye verip yarlıganmak istedi.” (DLT-III:333), “ol anı satıgsak erdi: O, onu almak azminde idi.” (DLT-II:297)

sat-ı-l-: Satılmak “tawar satıldı: Mal satıldı.” (DLT-II:121)

sat-ı-n-: Satar görünmek “er atın satındı: Adam, atını satar göründü.” (DLT-II:150)

sat-ı-ş-: Satmakta yarış etmek “ol manga tawar satışdı: O, bana mal satmakta yardım etti.” Yarışmak da böyledir. (DLT-II:89)

satış-gan alış-gan: Alıp satmak “olar ikki tawar satışgan alışganlar ol: Onlar birbirleriyle mal alıp satmaktadırlar/satanlardır.” (DLT-I:518-519)

sat-tur-: Sattırmak “ol mening tawarığ satturdı: O, benim malımı sattırdı.” (DLT-II:183)

sat-guçı: Satıcı (Hakanlı) Türklerce (DLT-II:296)

sat-ı-g: Satma, satış (DLT-I:374)

sat-ı-g+lık: Satılık (DLT-I:503)

sat-taçı: Satıcı Türkmenler ve onlara uyanlarca (DLT-II:296)

tawış-: Tasarruf etmek “satışgan tawışgan: Sattı ve tasarruf etti.” (DLT-I:519)

10. Almak, Alıcı, Alacak, Alacaklı:

al-: Almak

satın al-: “bu oğlanı bir torugka aldım: Bu köleyi bir ata satın aldım.” (DLT-I: 373)

ucuz alıp pahalı sat-: ordhulanıp yüksek tagı oğlak çatar/Uygur tatın **yufka alıp yumgın satar:** Yüksek dağı yurt tutarak oğlak katar, Uygur tatlarından ucuza alıp toptan pahalı satar.” (DLT-II: 294-295)

algu: Alacak “bizing anda bir çart algumuz bar: Bizim onda bir parça alacağımız var.” (DLT-I:341)

alım: Alacak (DLT-I:75) “ol alımın alındı: O, başkasının yardımı almaksızın, kendi başına alacağını aldı.” (DLT-I:203), “ol manga alım alışdı: O, bana alacağımı almakta yardım etti.” (DLT-I:188), “ol alımın aldı: O, alacağını aldı.” (DLT-I:168), “aning alımı bütti: Onun başkasında olan alacağı sabit oldu ve gerçekleşti.” (DLT-II:294), “ol anda alımın sürüşdi: O, ondaki alacağını ödeşti.” (DLT-II:96-97), “ol aning alımın ödedi: O, onun alacağını ödedi.” (DLT-III:251)

(alım) tan-: Alacağı inkâr etmek “ol alımın tandı: O, alacağı ve buna benzer şeyleri inkâr etti.” (DLT-III:184)

(alımın) pütür-: Alacağını senetle ispat etmek “aning üze alımın pütürdi: Onun üzerindeki alacağını tanıkladı.” (Onun üzerindeki alacağını senetle ispat etti, davayı kazandı.) Borçtan başka şeyler için de böyle denir.* (DLT-II:72)

alımçı: Alıcı “alımçı arslan bérimçi sıçgan: Alıcı arslan, borçlu sıçan.” (Alacaklı saldırışta arslan, borçlu korkudan sıçan gibidir.) (DLT-I:75)

* Bu ifadeden, o dönemde alacaklı ve verecekli arasında vuku bulan anlaşmazlıkları çözen bir merciin, belki de “sulh hukuk mahkemeleri”nin olduğu anlaşılıyor. A.G.

alımın alın-: Alacağını kendi almak “er alımın alındı: Adam alacağını kendi başına aldı.” (DLT-II:159)

alımlıĝ: Alacaklı “alımlıĝ bérimliĝdin üzlişdi: Alacaklı borçludan uzaklaştı.” (DLT-I:148, 240)

alımlıĝ er: alacaklı adam (DLT-I:148)

alış bérış: Bir hakkı alma, bir hakkı verme (DLT-I:62)

tutuĝsak er-: Almak azminde olmak “ol anı tutuĝsak erdi: O, onu almak azminde idi.” (DLT-II:297)

11. Ödemek, Ödeşmek, Takas Yapmak:

ogur: Karşılık, takas “atka ogur aldım: Ata karşılık aldım.” (DLT-I:53) cümlesinde de “takas yapma” anlamı da çok açıktır.

öte-: Ödemek “ol anıng alımın ötedi: O, onun alacağını ödedi.” (DLT-III:251)

satĝa-: Ödeşmek “alım bérimni satĝadı: O, alacağını vereceĝi ile ödeşti, karşıladı.” (DLT-III:288)

satĝaş-: Ödeşmek, takas yapmak “ular alım bérim bile satĝaştı: Onlar alacağı verecekle ödeştiler, takas yaptılar.” (DLT-II:214)

saştur-: Sayışmak, kesişmek, ödeşmek “ol alım bérim birle saşturdu: O, alacağını vereceĝi ile sayıştı, kesişti.” (O, borcunu alacağı ile takas yaptı; o, ondaki alacağını, öteki de berikindeki alacağını bıraktı.) (DLT-II:185)

sürüş-: Ödeşmek “ol anda alımın sürüşdi: O, ondaki alacağını ödeşti.” (DLT-II:96-97)

12. Kefillik, Kefil Olmak:

eliĝ tut-: Kefil olmak, boyun olmak, el tutmak “ol manga eliĝ tuttu: O, bana el tuttu, boyun oldu, kefil oldu.” (DLT-II:292)

oka: Kefillik, kefalet “men anı oka aldım: Ben ona kefil oldum.” (DLT-I:40)

Dîvân'da “kefil olma” ile ilgili bir atasözü (sav) var ki, her devirde ibret alınacak cinstendir: “eliĝ tutĝınça ot tut: El tutacağına ot tut.” (Kefil olacağına, ateş tut; çünkü insan kefil olduktan sonra pişman olur.) (DLT-II:292)

13. Borç, Borçlu:

alış: Borçluyu borcu yüzünden sorguya çekme (DLT-I:62)

alış bériş: Bir hakkı alma, bir hakkı verme (DLT-I:62)

bérgü: Borç “anını manga bir at bérgüsü bar: Onun bana bir at borcu, vereceği var.” (DLT-I:427)

bérim: Borç, verim (DLT-I:409)

bérimçi: Borçlu “alımçı arslan bérimçi sıçgan: Alıcı arslan, borçlu sıçan.” (Alacaklı saldırırışta arslan, borçlu korkudan sıçan gibidir.) (DLT-I:75, 409)

bérimlig: Borçlu “alımlığ bérimliğdin üzleşdi: Alacaklı borçludan uzaklaşdı.” (DLT-I:240)

tanış: Borcu inkâr etmek “olar meni tanışdı: Onlar, birbirinin borcunu inkâr ettiler.” (DLT-II:112)

tantur-: Borcu inkâr etmek “ol manga alımın tanturdu: O, bana borcunu inkâr ettirdi.” (DLT-II:176)

14. Ödünç, Ödünç Para Vermek:

ötünç: Ödünç “men angar yarmak ötünç bédrim: Ben ona ödünç para verdim.” (DLT-I:131), “men angar yarmak ötünç bédrim: Ben ona ödünç para verdim.” (DLT-III:448)

ötnü: Ödünç “men yarmak ötnü bédrim: Ben ödünç para verdim.” (DLT-I:130)

15. Hazine:

kömçü: Gömü, defne, hazine “tawgaç kömçüsü: Ad ulusundan kalma hazine” (DLT-I:418)

kömüç: Define, gömü “ol kömüç buldı: O, gömü, define buldu.” (DLT-I:360)

tawarluk: Mal konan yer, hazine (DLT-I:503)

16. Defterdar/Mal Müdürü, Vergi:

bért: Efendisinin köleden her sene aldığı vergi (DLT-I:341)

imga: Mal müdürü, defterdar (DLT-I:128)

Dîvân'da bir yerde de genelde "mal" karşılığı olarak kullanılan "tawar" kelimesinin "vergi" anlamıyla kullanıldığını görüyoruz:

tawar: Vergi

"öngdün nelek yalwarmading kaç kata bérding **tawar**

tolumluğ bolup katındıng kanın emdi yér suwar"

Yani; "Önce neden yalvarmadın? Kaç kez **mal** verdin? Silâhlanınca serteldin; şimdi kanın yeri sular." (Birkaç kere vergi vermeden önce niçin yalvarmadın? Şimdi silâhlandın da serteliyorsun. Çabuk vergiyi vermeye hazırlan, yoksa kanın yeri sulayacaktır." (DLT-I:498-499)

17. Rüşvet, Rehin, Fidyе, Kөle:

bulun: Kөle, esir (DLT-III:85, 97)

orunç/urunç: Rüşvet, gevik (DLT-I:132; DLT-III:449)

sayış/seyiş: Ödenek, tazminat "men angar sayış/seyiş bérdim: Ben ona ödenek verdim." (Tazminat verdim.) (DLT-III:126)

tikөle-: Rüşvet olarak bir şey vermek "ol begge neng tikөledi: O, beye urunç (rüşvet) olarak bir şey verdi." (DLT-III:326)

tutuğ: Rehin, tutu "er tutuğ yoldı: Adam tutuyu kurtardı, rehini feketi." (DLT-III:63)

yoluğ: Fidyе

"ewin barkın satıgsadı/yoluğ bérip yarıgsadı/tiriğ erse turıgsadı/angar sakınç künü togdı: "Evini barkını satmak istedi. Fidyе verip yarlıganmak istedi. Yaşadıkça durmak istedi. Onun sakınacak günü doğdu." (Kendini kurtarsın diye düşman onun evini barkını satmak istedi; o, sağ kalmayı arzu etti. Fakat onun için kaygılı günler doğdu.) (DLT-III:333)

"ıdhu bérüp boşuttum/tawar yoluğ taşuttum/eren essin aşuttum/yükün barça özi çağdı:

"Serbestlik verip bıraktım, kendini kurtarmak için mal, fidye bulsun diye dışarı çıkardım, herkesin ayıbını örttüm; o, bütün yükünü kendisi sardı." (Bir tutsağı anlatarak diyor ki: kendini kurtarmak için fidye bulmaya gitsin diye bıraktım, fidyeyi yerine getirmesin ve herkesin kötülüğünü toprak altına örtmesini emrettim. Uluları yardımcı bulamayarak yükünü öz eliyle sardı.) (DLT-I:211)

yolugluğ: Fidyeli "yolugluğ kişi: fidyesi verilmiş kişi" (DLT-III:49)

yolun-: Para, fidye vererek serbest kalmak, bırakılmak

“kul yolundu: Kul azad edildi” (Köle efendisine kendisinin kıymetini vererek azad olundu.), “bulun yolundu: Tutsak yolundu, tutsak bırakıldı” (Tutsak fidye vererek bırakıldı.), uragut yolundu: Kadın kocasına para vererek boşandı.” (DLT-III:85), “ol bulunuş yolturdu: O, esire kurtuluş parası verdirdi.” (DLT-III:97), “ol kulın yolturdu: O, köleyi para verdirerek azad ettirdi.” (DLT-III:97)

Dîvân'da çok ilginç bir tespit olarak üç atasözünde bir işin görülmesi, bir işin bitmesi için ya da karanlık bir işi görmek için rüşvet vermenin emrolunduğunu görüyoruz:

“kara bulutığ yél açar, urunç bile él açar: Kara bulutu yel, rüşvet, el açar.” (Kara bulutlar gökyüzünü kapattığı zaman onu rüzgâr dağıtır, hükûmet kapıları da rüşvetle açılır.)

Bu sav, işin bitmesi için malını esirgememekle emrolunan kimse için kullanılır. (DLT-I:354)

“kalın bulutuğ tüpi sürer karangku ışğ urunç açar: Kalın bulutu tipi sürer, karnalık işi urunç (rüşvet) açar.” (Gökyüzünü karartan bulutları ancak tipi açar. Bunun gibi, hakanlar kapısında karanlık işi rüşvet açar.)

Bu sav, sırasına göre rüşvet vermesi gereken kimse için söylenir. (DLT-III:216-217)

“tamu kapuğın açar tawar: Cehennemın kapısını mal açar.” (Rüşvet, cehennemın kapısını açar; nasıl olur da başka kapıyı açmaz.)

Bu sav, işinin görülmesi için rüşvet vermekle emrolunan kişi için söylenir. (DLT-III:234)

18. Sanat, Sanat Sahibine Telif Ücreti:

adh: Kumaş veya kumaşa benzer sanat eseri (DLT-I:79)

mançu: Sanat sahibine verilen ücret; başka ücrete denilmez. (DLT-I:418)

uzluk: sanat

“er uzluk öğrendi: adam sanat öğrendi.” (DLT-I:253)

19. Narh, Fiyat Yükselmek:

Dîvân'da, “tüketiciyi korumak amacıyla, özellikle ihtiyaç maddeleri için devletçe belirlenen fiyat”⁴ anlamına gelen “narh” tan söz edilmesi de ilgi çekici bir husustur:

agış-: Narh yükseltmek

⁴ bk. Türkçe Sözlük, c. 2, TDK, Yay., Ankara 1988, s. 1072.

“ol mening birle bir altunda ağışdı: O, narhı/narkı bir altına yükseltmekte benimle yarış etti.” (DLT-I:185)

20. Tasarruf, Cömertlik, İsrif, Pintilik:

tawar ewür- tewür-: Mal biriktirmek, tasarruf etmek “ol tawariğ ewürdi tewürdi: O, malı evirdi çevirdi, altını üstüne getirdi, tasarruf etti.” (DLT-II:82)

tawış-: Tasarruf etmek “satışgan tawışgan: Sattı ve tasarruf etti.” (DLT-I:518-519)

(yarmak) art-: Para artırmak “on yarmak üze bir arturdi: on paraya bir para artirdi.” (DLT-I:219)

Kanaatimizce, bu ifadede paradan para kazanma ya da“faiz” anlamı da var.

(yarmak) ök-: Para biriktirmek “ol yarmak ökdı: O, para biriktirdi.” (DLT-I:168)

(yarmak) yığın-: Para yığmak, biriktirmek “er özinge yarmak yığındı: Adam kendisi için para yığındı, biriktirdi.” (DLT-III:84)

Dîvân’da para biriktirmek, tasarruflu olmakla ilgili ifadeler geçtiği gibi, bunlar öğütleniyor da:

“aş tatığı tuz yogrın yemes: Aşın tadı tuz, tuz çanakla yenmez.” (Çanakla yalnız olarak tuz yenmez.) Bu sav, işlerde iktisatla hareket etmesi gereken kişi için söylenir. (DLT-III:31)

“birin birin ming bolur, tama tama köl bolur: Birer birer bin olur, damlaya damlaya göl olur.” (DLT-III:360)

Az çok değişerek günümüze kadar gelen bu atasözünde tasarrufun teşvik edildiği açıktır.

Dîvân’da, bir görüşe göre “ahi” ve “ahilik” terim ve müessesesinin kaynağı olarak gösterilen “akı” ve “akıla-” kelimelerine de rastlıyoruz ki, “ahilik” kavram ve teşkilatının Türkçeye veya Türk’e dayandırılmasına kaynaklık etmesi bakımından son derece önemlidir:

akı: Eli açık, koçak, selek, cömert (DLT-I:90)

akıla-: Selek, cömert saymak; cömertliğe, eli açıklığa nispet etmek “ol meni akıladı: O, beni cömertliğe nispet etti.” (DLT-I:310; DLT-III:392)

Dîvân’da “israf etmek” fiili ve “müsrif” kavramı da yer almaktadır:

saçgak kişi: Malını saçan, israf eden kişi (DLT-I:470)

saypa(t)-: İsraf etmek “ol tawarın saypadı: o, malını israf etti.” (O, malını her şeyde israf etti.) (DLT-III:310), “ol tawarın saypattı: O, malını israf ettirdi.” (DLT-II:357)

Dîvân'da “pintilik” kavramına da rastlıyoruz:

kırt kişi: Pinti kişi (DLT-I:342)

kısgan-: Kıskanmak “er tawarın kısgandı: Adam malını kıskandı.” (O, malını harcamaktan çekindi.) (DLT-II:250)

(tawarın) kısın-: Cimrilik etmek “er tawarın kısındı: Adam, malını kıstı, cimrilik etti.” (DLT-II:155)

kısırgan-: Kısırganmak, kısımlık etmek “er tawarın kısırkandı: Adam malını kısırlandı, kısımlık etti.” (Onu yedirmekten çekindi.) (DLT-II:263)

kız kişi: Pinti kişi “kız kişi sawı yorıglı bolmas: Pinti adamın ünü yayılmaz.” (DLT-I:326)

saranlık: Pintilik, cimrilik “nengin tutar bekleyü özi yemes/sanalıkın yıglayı altın yıgar: Malını elinde tutarak bekler, kendisi yemez; pintiliği yüzünden ağlayarak altın yığar.” (DLT-I:504)

tuyn er: Pinti, sıkıntılı kişi” (DLT-III:169)

üzüt: Pinti (Bu kelimenin kendisi yoksa da, türevlerinden varlığı kesindir)

üzütle-: Pinti gömek “ol anı üzütledi: O, onu pinti gördü.” (DLT-I:299)

üzütlük: Bir şeyde pintilik (DLT-I:150)

21. Ticaret, Tüccar:

sart: Tacir, tüccar, tecimen “ış yarağında, sart asığında: İş tavında, sırasında; tüccar/tecimen kârında.” (Tecimen kâr görürse en sevgili şeyini de satar.) (DLT-III:13), “sart azukı arığ bolsa yolda yér: Tüccar, azığı çokça olsa onu yolda yer.” (DLT-I:342)

sartla-: Tacir, tecimen saymak “ol anı sartladı: O, onu sartladı.” (O, onu tecimen/tacir saydı.) (DLT-III:444)

Dîvân'da birçok işe girip çıkan, yani müteşebbis ruhlu kişiler için de bir ikileme kullanılmaktadır:

etilgen sayılğan: Girişken, atak kimse “bu er ol etilgen sayılğan: Bu, birçok işlere giren, çıkan adamdır.” (DLT-I:158)

22. Dilenci, Dilencilik:

karaçı: Kapıları dolaşan dilenci (DLT-I:445)

koldaçı: Dilenci “koldaçık ming yagak/barça bile ayruk tayak: dilenciye bin ceviz, bunun hepsiyle birlikte ayrıca dayak” (Dilenci için bin ceviz borcumdur; bunun hepsiyle beraber ona, dayanması için, bir de değnek veririm.) (DLT-I:417)

umduçı: Umucu, dilenci (DLT-I:125, 141)

23. Pay, Paylaşma, Kura Çekme:

çekleş-: Kura çekmek, çekişmek “ol mening birle çekleşdi: O, benimle kura çekişti.” (DLT-II:210)

ok: Paylar ve toprak hisseleri üzerine, üleşmek için, atılan ok, çekilen kur’a (DLT-I:37)

sürile-: Kura çekmek “sürile: Kura çek!” (DLT-III:446)

üle-: Üleştmek, dağıtmak “ol yarmak üledi: O, para dağıttı, üleşirdi.” (DLT-III:225)

üleş-: Üleşmek, paylaşmak “olar ikki tawarın üleşdi: Onlar ikisi mallarını üleştiler.” (DLT-I:189)

ület-: Üleştmek, dağıtmak “ol çığayka yarmak ületti: O, yoksullara para üleşirdi.” (DLT-I.214)

ülük: Nasip, hisse, pay (DLT-I:72)

ülüş: Budun/halk arasında pay ayırış (DLT-I:62-63)

yariş: İki adam arasında mal üleşme (DLT-III:10)

yariş-: Üleşmek “ol anıng birle tawar yarişdi: O, onunla malı yarı yarıya üleşti.” Miras üleşmesinde de böyle denir. (DLT-III:72)

24. Vasiyet, Miras, Miras Üleşirme:

xumaru*: Miras “buni atamdan xumaru buldum: Bunu atamdan miras buldum.” (DLT-I:445)

xumarulan-: Mirasa konmak “er xumarulandı: Adam mirasa konu.” (Adam, bir dostunun veya başkasının malından kendisine azık edindi.” (DLT-III:205)

ok: Mirasta düşen pay “angar bir ok tegdi: Ona mirastan bir pay düşti.” (DLT-I:48)

* x, hırıltılı sızıcı ve tonsuz arka damak h’si karşılığıdır. Bu konuda Besim Atalay tercümesine bağlı kalmıştır.

tutsuğ: Vasiyet “men angar tutsuğ tutuzdum: Ben ona vasiyet ettim.” (DLT-I:462)

yarış-: mal, miras üleş- “ol anın birle tawar yarışdı: O, onunla malı yarı yarıya üleşti.” Miras üleşmesinde de böyle denir.” (DLT-III:72)

25. İş Hayatıyla İlgili Yer İsimleri:

aşlık: Aş evi, mutfak (DLT-I:114)

börkçige: Takkeci dükkânı “taz keligi börkçige: Kelin geleceği yer takkeci dükkânıdır.” (DLT-I:26)

ekdi: Sığır, koyun gibi hayvanların kesildiği yer, mezbaha (DLT-I:125)

ekin: Çiftlik. Oğuzca (DLT-I:78)

kömürlük: Kömür yapmak için yakılan ağaç ve kömür konan yer (DLT-I:506)

kötrüm: Üzerinde oturan kerevet, dükkân, seki (DLT-I:485)

oru: Şalgam, buğday ve buna benzer şeyleri saklamak için kazılan çukur (DLT-I:87)

sekü: Dükkân, seki (DLT-III:230)

tarıghğ: Ambar (DLT-I:503)

ügürlük: Darı konulan yer (DLT-I:152)

26. Kumar, Bahis:

Bir oyun, kumar veya yarışı pey veya öndül koyarak yapmayı anlatmak için pey konulan eşya/varlığın adına -laşu/-leşü eki getirilir, böylece yarış veya bahisin “... -nın pey konularak yapılan” bir yarış veya bahis olduğu anlatılır, yani bir çeşit “kumar” oynandığı sezdirilir.

atlaşu: “ol mening birle ok attı atlaşu: O, benimle ortaya öndül olmak üzere at koyarak ok atıştı.” (DLT-II:226), “oynadım atlaşu: Atı öndül koyarak, ortaya koyarak, oyun oynadım.” (DLT-II:114)

awlaştı: “ol beg birle awlaştı oynap: O evini ortaya koyarak beyle oyun oynadı.” (DLT-I:240)

irteş: Araştırma, irdeme, isteme; bir iş hususunda halk arasında vâki olan bahis “irteş kopdı: Bahis kopdı.” (DLT-I:97)

kızlaşu: “ol mening birle ok attı kızlaşu: O, ortaya öndül olmak üzere kız, cariyeye koyarak benimle ok attı.” (DLT-II:221)

kökürçgünleşü: “ol mening birle oynadı kökürçgünleşü: O, benimle ortaya güvercin koyarak oyun oynadı.” (DLT-II:226)

tawışganlaşu: “ol at yarışdı mening bile tawışganlaşu: O, tavşanı öndül koyarak benimle at yarışı yaptı.” (DLT-II:226)

ustuk-: Kumarda, oyunda yutulmak “ol yarmak utsuktı: O, oyunda para yutuldu.” (DLT-I:242), “sınamasa arsızkar, sakınmasa utsukar: İnsan sınamasa aldanır, sakınmasa yutulur.” (DLT-I:242)

yarıklaşu: “anın birle oynadı yarıklaşu: O, onunla zırhı öndül koyarak oyun oynadı.” (DLT-II: 258)

27. Bahşiş, Armağan, İkrâm:

açığ: Hanın bahşişi. “Xan manga açığ bédri: Han bana bahşiş verdi.” (DLT-I:63)

agırila-: İkrâm etmek, ağırlamak “meni ağırila: Bana ikram et.”, “er ağırlaldı/ağırlandı: Adam ikram olundu.” (DLT-III:344)

amuç: Doyumluktan verilen armağan (DLT-I:140)

armagan: Gittiği yerden doyumlu gelen birisinin yakınlarına verdiği hediye, armağan. Oğuzca. “yarmakan” dahi denir. Bu “amuç”tur. (DLT-I:40)

artut: At ve ata benzer armağan olup beylere ve başkalarına verilir. Sonradan bu kelime, her türlü armağan için kullanılır olmuştur. (DLT-I:109)

artut ıdhış-: Armağanlaşmak “ol manga artut ıdhıştı: O, benimle armağanlaştı.” (O, bana armağan verdi, ben ona armağan verdim.) (DLT-I:182)

bağışla-: “manga at bağışla: Bana at bağışla.”, “at bağışlaldı: At bağışlandı.” (DLT-III:344)

bélek: Armağan, hediye (DLT-I:408)

belek: Konuğun hısımlarına getirdiği armağan. Bir yerden başka bir yere gönderilen armağana da böyle denir. (DLT-I:385)

belekle-: “ol manga belekledi: O, bana armağan verdi.” (DLT-III:340)

bıçış: Büyüklerin konukluğuna, düğününe, davetine gidenlere verilen ipekli kumaş (DLT-I:366)

boşuğ: Hanın, elçiye dönüp gitmesi için izin vermesi; elçiye verilen bahşiş dahi böyledir. (DLT-I:372)

but: Bir büyük adam tarafından gönderilen armağanı getiren kişiye verilen bahşiş. Bu, bir adamın, birisine armağan olarak gönderdiği atı getiren kimseye

verilen para, koyun gibi şeydir. Bu suretle verilen koyuna “but” denir. (DLT-III:120)

xumaru: Andaç, hatıra olmak üzere verilen mala denir. Büyüklerden birisi öldüğünde, malından en iyi bir parça hakan için ayrılır. BU mala dahi “xumaru” denir; “xumaru” andaç, hatıra anlamındadır. (DLT-I:445-446)

kedhüt: Giysi, giyecek. Çokça düğünlerde kullanılan elbise; gerek gelinin ve gerek güveyinin hısımlarına armağan olarak giydirdikleri elbise “kedhüt bédri: Ona ağırlık olarak elbise verdi.” (DLT-I:357)

kefşeng: Harman temizlendikten sonra gelen kimseye verilen buğday, arpa, azık gibi armağan (DLT-III:386)

singüt: Karşılığında bir şey verilmeyen ve geri gönderilmeyen armağan. “bu at manga singüt bérdi: Bu at bana karşılıksız armağan geldi/Bu atı bana karşılıksız armağan verdi.” (DLT-III:362)

tuzgulan-: “ol manga tuzgulandı: O, bana yemek hediye etti.” (DLT-III:201)

28. Ücret, Ücretli:

maraz: Ücretle çalışan adam, ırgat. Argu ve Yağma dillerinde “xıyar maraz” denir. (DLT-I:411)

ter: Ücret, çalışana verilen para. (DLT-III:148, 212)

terçi: Ücretle çalışan (kimse) (DLT-I:417). Ücretle çalışan “ırgat”a da “terçi” denir (DLT-III:148).

29. Komisyon, Komisyon:

DLT'nin üçüncü cildinde, devrinin önemli bir ekonomik işleyişini örnekleyen bir parçaya rastlıyoruz. Bu parçada günümüzdeki ekonomi anlayışı çerçevesinde anlamını bulan “ortak”, “ortak olmak”, “komisyon” ve “komisyoncu” terimlerinin karşılıklarını buluyoruz. Parça şöyle:

“ortak bolup bilişdi/mening tawar satışdı/**biste** bile yaraşdı/kizlep tutar tayımı: “Ortak olup tanıştı, benim malımı satmakta yardım etti. **Biste** ile anlaştı, gizleyerek benim tayımı tutuyor.” (Uzlaştıktan sonra kendisine gadreden bir adamı anlatarak diyor ki: O benimle tanıştı ve ortaklık etti. Malımı satmak üzere bana yardım etti. Ev sahibiyile uzlaştı. Benden tayımı saklıyor.)

Kâşgarlı, burada geçen “biste” kelimesiyle ilgili olarak şu bilgileri veriyor:

“Biste” tecimeni (tüccar) evinde konuklayanın ismidir. Tecimen onun evine iner; bu, tecimenin malını satıverir, koyunlarını toplar, onun evinde konuk

eder. Tecimenin gideceği zaman, on koyunda bir koyun baş alır. Toxsı, Yağma, Çiğil kabilelerinde böyledir, ben gördüm.” (DLT-III:71-72)

30. Meslek Adları, Bir Mesleği İcra Eden, Hizmet Sunan Kişiler:

ağıcı: İpek kumaşları gözetken, koruyan kişi (DLT-I:89, 136)

alımga: Hakanın mektuplarını Türk yazısıyla yazan (kimse) (DLT-I:143)

arkuçi: İki kişi arasında araç (vasıta) olan (kimse). Evlenme zamanında dünürler arsında gelir gider olan kişi. (DLT-I:141)

atasagum: Tabip, hekim (DLT-I:86)

at közetküci: At gözetici (Türklerce) (DLT-II:318)

at közetteci: At gözetici (Oğuzlar ve Kıpçaklarca) (DLT-II:318)

çapıtgan: Cellât, boyun vuran (DLT-I:513)

çoban: Köy büyüğünün, muhtarının yamağı (DLT-I:402)

eget: Hizmet için gerdek gecesi, gelinle birlikte gönderilen hizmetçi kadın (DLT-I: 51)

eşkin: Koşa koşa giden at postası (eşkin: uzun yol) (DLT-I:109)

etçi: Kasap (DLT-II:48)

etmekçi: Ekmekçi (DLT-II:48)

etükçi: Pabuççu, ayakkabıcı, kavaf (DLT-II:49)

ırk: Falcılık, kâhinlik ve bir kimsenin gönlündekini bilmek (DLT-I:42)

koldaş: Koldaş; bu, ancak büyüklerin uşakları için kullanılır. (DLT-I:461)

koruğcı: Korucu, bir koruyu koruyucu (DLT-III:242)

kul: Köle (DLT-I:27, 33, 165, 276, 302, 320, 330, 336, 385, 386, 475; DLT-II:3, 10, 152, 180, 219, 236, 277, 292, 294, 305, 338; DLT-III:84, 85, 97, 263, 268, 336, 409, 421, 423, 427, 450)

muyançılık: Muyançılık, aracılık, barıştırmak için iki kişinin arasına giren kimse “sen muyançılık kıl: Sen bize aracılık et.” Demektir. Aslı “sevap” anlamına gelen “muyan”dır. (DLT-III:179)

otaçı: Hekim (DLT-I:35)

ögürlüğ er: Koyun ve koyuna benzer hayvanlardan sürüsü bulunan adam (DLT-I:152)

salcı: Aşçı (DLT-III:442)

sawçı: Elçi. Bu, hısım ve dünür arasında yazı ile gidip gelen kişidir. Oğuzca (DLT-III:441)

tafrak kışçı: Kıvrak işçi, çalışkan işçi (DLT-I:468-469)

tapuğçı: Hizmetçi “terken katun kutınga tegür mendin koşuğ/aygıl sizing tapuğçı ötnür yengi tapuğ: Sultan hatunun huzuruna benden koşma sun, sizin hizmetçi yeni hizmetler umuyor, de.” (DLT-I:376)

tarığçı: Çiftçi, ekinci (DLT-II:49, 51; DLT-III:242)

tıgrak: Elçi, posta “yandı erinç ograğ/keldi berü tıgrağ/özi kuyı ograğ/alplar kamuğ tirkeşür: Bola ki (belki) kurduğunda vazgeçti, onun elçisi geldi, kendi derenin uğrağında; yiğitler bütün toplasır.” (DLT-III:65)

timci: Şarapçı, meyhaneci. Birtakımları şarap satana da “tim” derler ise de doğru olan evvelkidir. Çünkü -çı/-çi sanatkârın belgesidir. (DLT-III:136)

turbı: Uyuntu, yardımcı, yâver (DLT-I:415)

tudhun: Köyün büyüğü, tanınmış; köylülere içme suyunu dağıtan kimse (DLT-I:400)

ügitiç: Un öğüten kimse, değirmenci (DLT-I:51)

yalafar: Hakanın gönderdiği elçiye verilen addır. Uygurca “yaş ot köymes yalafar ölmes: Yaş ot yanmaz, elçi ölmez.” (DLT-III:47-48)

yalwıç: Büyücü (DLT-III:33)

yat: Bir tür kamlıktır (DLT-III:3)

yatgak: Hakanın ve ülkenin koruyucusu, muhafızı “yatgak yattı: Koruyucu adam yattı.” (DLT-III:42)

yazığçı: Yazıcı. Hısımlar arasında mektup getiren götüren elçi (DLT-III:55)

yıragu: Çalgıcı, çağırıcı, şarkıcı (DLT-III:36)

yiçi: Terzi (yi: Elbisenin yivi, dikişi) (DLT-II:3; DLT-III:216)

yürürgen: Koşucu, Çin'den çıkarak İslâm diyarına gelmek üzere olan kervandan daha önce, onların mektubunu, haberlerini getiren kişi (DLT-III:54)

Dîvân'da “tırış etmek, tırış ettirmek” anlamına “yüli-/yülüt-” (DLT-III:90, DLT-II:316) fiilleri ile “ustura” anlamına bu fiilden türetilmiş “yüligi”, Oğuzlarda da aynı anlamda “kerey” (DLT-III:174) kelimeleri geçtiğine göre, bu ögelerden hareketle, “berber” anlamına ileri ögeler olarak “yüligçi”, Oğuzlarda da “kereyçi” kelimelerinin de olması gerekir diye düşünüyoruz.

31. İktisadi Hayatla İlgili Ölçü Birimleri ve Ölçme:

bart: Şarap ve şaraba benzer akıcı nesnelere ölçüsü (DLT-I:341)

batman: Batman, yani miktarı bölgelere ve tartılacak şeylere göre değişen eski bir ağırlık ölçüsü⁵ (DLT-I:444)

çart: Parça “bizing anda bir çart algımız bar: Bizim onda bir parça alacağımız var.” (DLT-I:341)

çigla-: Türk arşınıyla ölçmek “böz çıgladı: Bez ölçüldü.”, “ol böz çıgladı: O, Türk arşınıyla bez ölçtü.” (DLT-III:198, 296)

etizle-: Ölçmek, parsellemek “yér etizlendi: yer ölçüldü, yer ekilmek için parçalara ayrıldı.” (DLT-I: 292)

karı: Bez ölçülen arşın (DLT-III:223)

karıla-: Ölçmek “yér karıladı: Yeri ölçtü.” (DLT-III:329)

karşat-: Karışlatarak ölçmek “ol bözüğ karşıttı: O, bezi karşıttı.” (DLT-II:337)

kırklum sagu: Orancıların (muhammin: Tahmin eden, sanan, karar veren, değer biçen kimse, eksper) kullandıkları bir ölçektir. Dolusu bir “kile” eder. (DLT-III:419)

kulaç: Kulaç. Aslı “kol aç”tır. “bir kulaç barçın: bir kulaç ipekli kumaş” (DLT-I:359)

tart-: Tartmak “ol yarmak tarttı: O, para tarttı.” (DLT-III:426), “yarmak tartıldı: Para tartıldı.” (DLT-II:229, 237), “ol manga altun tartışdı: O, bana altın tartmakta yardım etti.” (DLT-II:205)

turkla-: Ölçmek “ol yér turkladı: O, yeri enine boyuna ölçtü.” Atın vücudunu ölçse ve başka şey ölçse yine böyle denir. (DLT-III:445)

turum: Durum, bir adamın boyu kadarınca olan uzunluk “bir er turumu suw: bir adam boyu su” (DLT-I:396)

turum+la-: Boyu ile ölçmek “ol suwuğ turumladı: O, suyu boyu ile ölçtü.” (DLT-III:341)

yığaç: Fersah, eski bir çeşit yer ölçüsü (DLT-III:8)

yarım: Yarım, bir şeyin yarısı (DLT-III:19)

32. Hile, Hırsız, Hırsızlık, Yağma, Çapul:

⁵ Türkçe Sözlük, c. 1, s. 158.

alduz-: Mal soyulmak “ol tawar alduzdı: O, malı aldırdı, malı soyuldu.” (DLT-II:87)

beklet-: Hırsız hapsetmek “beg ogrını bekletti: Bey hırsız bağlattı, hapsettirdi.”

bilinçek: Hırsızın yahut başkasının elinde bulunan her çalınmış malın adı “bilinçek bildi: Hırsızın elindeki çalınan malı tanıdı.” (DLT-I:510)

çubart-: Mal soymak “ogrı eriğ çubarttı: Hırsız adamın malını soydu, çıplak bıraktı.” (DLT-III:429-430)

çürlet-: Aşırmaq, çalmak “ol andın neng çürletti: O, ondan nesne aşirttı.” O, onun malından bir şey aşirttı.) (DLT-II:345)

kakrat-: Çalmak “ol kakratgu kakratı: O, kaçıracaq şey çaldı.” (DLT-II:334)

kap-: Yağma etmek “er tawar kapındı: Adam, mal yağma eder göründü.” (DLT-II:154), “ol angar tawar kapturdı: O, ona mal kaptırdı.” (DLT-II:189)

karakla-: Yol kesip mal almak, çapul yapmak “ol tawarığ karakladı: O, yol kesti, mal aldı.” (DLT-III:338)

karmala-: Yağmalamak “ol karmaladı nengi: O, nesneyi kaptı, yağmaladı.” (DLT-III:354)

karmaş-: Yağmalamakta yarış etmek “ol mening birle tawar karmaşdı: O, benimle mal yağmalamakta yarış etti.” (DLT-II:221)

kön-: Hırsız suçunu ikrar etmek “ogrı köndi: Hırsız ikrar etti.” (Hırsız, hırsızlığını ikrar etti.) (DLT-II:29), “beg ogrını köngerdi: Bey hırsıza doğruyu söyletti.” (DLT-II:197)

kun-: Mal soymak “kundı tawar kundı: Hırsız mal soydu.” (DLT-II:29)

kunuş-: Mal soymak “olar ikki tawar kunuşdı: Onlar birbirinin mallarını soydular.” (DLT-II:113)

küçeş-: Yağma etmek, yağmalamak “olar ikki tawar küçeşdi: Onların ikisi mal yağma etmekte birbirleriyle yarıştılar.” (DLT-II:93)

ogrı: Hırsız, uğru (DLT-I:126; DLT-III:429-430), “olar bir ekindige ogrı yılışdı: Onlar birbirini hırsızlıkla itham etti.” (DLT-III:75), “ol angar ogrı yaladı: O, onu hırsızlıkla töhmetledi.” (DLT-III:89), “ogrı köndgerdi: Hırsıza ikrar ettirdi.” (DLT-III:423), “beg ogrını basturdı: Bey hırsız basturdı.” (Bey hırsızın elini ayağını bağlamakla ve bastırmakla emretti.) (DLT-II:171), “beg ogrını tutturdı: Bey hırsız tutturdu.” (DLT-II:174)

ogrılık: Hırsızlık “birbirning ogrılıkın çıkırışdı: Birbirinin hırsızlığını meydana çıkardılar.” (DLT-II:208)

serker: Haydut, yol kesen haydut. Karlukça (DLT-I:457)

soyuk-: Mal soymak, soyulmak “er soyuktı: Adam soyuldu, malı soyuldu.” (DLT-III:189)

tewlüğ: Aldatıcı, hileci, alıcı (DLT-I:477)

tuysuk-: Hileyi fark et- “er tuysukdı: Adam duysuktu, duyar gibi oldu.” (Adam, kendisine yapılan hileyi, alı anladı.) (DLT-III:195)

yalıman: Dağınık şekilde yapılan çapul (DLT-III:38)

yap yup: Hile, al

“yup” kelimesi yalnız kullanılmaz. Buradan alarak Oğuzlar “ol anı yupladı.” derler ki, “O, ona al etti, hile yaptı.” demektir. (DLT-III:142)

yoluş-: Yağmalanmak “budhun bir ekindini yoluşdı: Kavim birbirini yağma etti.” (DLT-III:75)

yubıla-: Hile yapmak “ol anı yubıladı: O, ona hile yaptı, al etti.” (DLT-III:327)

33. Usta, Çırac:

bala: Bir adamın işlerinde kendisine yardım eden kimse, çırac. Bu, çok kere çiftlik işlerinde kullanılır. (DLT-III:232)

buşgut: Çırac, zanaat çırağı (DLT-I:451)

tuşgut: Çırac, çömez (DLT-II:270)

tuşgutlan-: Çırac sahibi olmak “er tuşgutlandı: Adam, çömez, çırac sahibi oldu.” (DLT-II: 270)

udhmak: Uyan, çırac, şakirt (DLT-I:99)

uz kişi: Eli uz, eli işe yaraşıklı kişi (DLT-I:46)

uzlan-: Ustalaşmak, usta olmak “er uzlandı: Adam usta oldu.” (Adam sanatında ustalık ve güzellik gösterdi.) (DLT-I:297)

yorçı: Usta, kılavuz (DLT-III:30)

34. Emanet:

oruñçak: Emanet

“oruñçak alıp yermedi/alımlığ körü armadı/adaşlık üze turmadı/kalın eren tirkeşür: “Emaneti alıp yermedi, alacaklıyı görmekten usanmadı, arkadaşlıkta durmadı, kalabalıklı adamlar topladır.” (Birisini kınayarak diyor ki: Emanet

almaktan, hak sahibini görmekten, borcunu uzatmaktan bıkmadı; şimdi de kalabalık bir ordu topladı, benim üzerime gelmek diliyor.) (DLT-I:148-149)

35. Angarya, İmece:

lüçnüt: İmece; buğday ve benzer şeyleri temizlemekte, köylülerin yardımlaşması (Bu, ara sıra, köylülerin birbirine bir köle veya bir hayvan göndererek harman dövdürmek için yaptıkları yardımdır.) Kençekçe. (DLT-I:452)

rapçat: Angarya. Beyin, halkın gölüklerini alıp üzerine parasız olarak yük yükletmesi gibi. Kençekçe. (DLT-I:451)

Sonuç

Sınırlayarak ancak otuz beş başlık altında toplayabildiğimiz iktisatla ilgili kavramların sayısı üç yüz civarındadır. Fişlediğimiz ancak, veremediğimiz hayvancılık, ziraat, madencilik, dericilik, dokumacılık gibi iktisadi hayatın diğer güçlü kollarına ait kavram/kelimeleri de ilave edersek, ortalama bir sosyal hayatı yansıtan bir sözlükte yer alan kelime/kavram kadrosu itibariyle bile, 11. yüzyıl Karahanlı Türk toplumunda iktisadi hayatın ne kadar güçlü olduğu ortaya çıkar.

Yine fişlediğimiz, ama bir başka çalışma ile sunmayı planladığımız atasözlerine/savlara yansıyan malzemenin de bir hayli kabarık olduğunu da burada belirtmeliyiz.

Bahaeddin Ögel'e göre, "Karahanlı devleti, yerleşik hayata geçen Türk boylarının meydana getirdiği büyük bir kültür devletidir."⁶ Dîvânü Lûgati't-Türk, Kutadgu Bilig'le birlikte, işte böyle yüksek bir kültür ve medeniyetin ürünüdür ve bu yüksek kültür ve medeniyete tanıklık etmektedir. Dolayısıyla Kâşgarlı Mahmut'un Dîvân'ında sunduğu malzeme, o dönemin kültür ve medeniyet hayatını her bakımdan yansıtmaktadır.

Söz konusu ettiğimiz malzeme açısından baktığımızda, Kâşgarlı'nın mensubu bulunmaktan büyük gurur duyduğu Karahanlı Türklüğünün hem yaylak-kışlak geleneği içinde hayvan sürüleri besleyen hem de verimli topraklarda tarım yapan ikinci bir toplum olduğu anlaşılıyor. Ancak hayvancılık ve ziraat yanında, madencilik, dericilik, dokumacılık vb. sektörlerinin de gelişmiş durumda bulunduğu bir toplumla karşılaşıyoruz.

Para ve paraya dayalı mal, alım-satım, ticaret, komisyon, borçlu-kefil, rüşvet, miras... ilişkilerini tanımlayan birçok kelime ve cümlenin varlığından, yerleşik kültüre dayalı iktisadi hayatı oldukça canlı ve zengin bir devlet ve toplumla karşı karşıya olduğumuz ortadadır.

⁶ B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, I. C. , M.E.B. Yay.: 4. Baskı, İstanbul 2001, s. 95.

Ucuzluktan pahalılığa, yoksulluk ve iflastan zenginliğe, ödeşmekten takas yapmaya, ücret ve ücretliden sanat sahibine, telif ücreti ödemeye, narh ve fiyat yükseltmekten hazine, defterdar ve vergi almaya; tasarruf, cömertlik, israf ve pintilikten vasiyet ve miras üleştirilmeye, iş yeri adlarından birçok meslek adına kadar iktisadi hayatını bütün ayrıntılarıyla yerli yerince oturtmuş, hukukunu (töre) oluşturmuş bir toplum, bugünkü anlamda dahi, zengin ve gelişmiş bir toplumdur.

Gerçekten Dîvân'ın sunduğu malzemenin içinde; mal (tawar) var, para (yarmak) var, mal ve eşyanın bedeli (ötki, yanut) var, ucuz ve pahalı alıp satma (sat-, satığ) , alış veriş (alış bəriş), alacak (algu, alım), alıcı (alımçı), satıcı (satguç), sattaçı) var, yapılan alım satımdan elde edilen gelir/kazanç (asığ, buluş, kazganç, kırış) var, zenginlik (bay, bayu-) fakirlik (çığay, yarlığ) var, alış verişte ucuzluk (uçuz, yufka) - pahalılık (ağır neng, kız neng, yumgın) var, ödemek/ödeşmek (öte-, satgaş-, şaştur-) yanında kefillik ve kefil olmak (oka, eliğ tut-) var, daha da önemlisi devlet erkini kötüye kullanan memurlara iş yaptırmak için rüşvet (orunç) ve rüşvet vermek (tiküle-) var, vergi (tawar) ve bunu tahsil eden mal müdürü/defterdar (ımgı) var, sanat erbabına ödenen telif ücreti (mançu) var, devletin tüketiciyi korumak amacıyla narh yükseltmesi (ağış-) var, ticaret yapan tüccar (sart) var, miras ve miras paylaşmak (xumarı, xumarulan-, yarış-) var, ücretle çalışanlar (terçi, maraz) ve bunlara ödenen ücret (ter) var, bugünün iktisat anlayışına uyacak şekilde bir malın satılmasına aracı olan ve komisyon alan komisyoncu (biste) var ve kırka yakın meslek insanı adı var ... Tabiatıyla, bu tablo 11. yüzyılda Karahanlı Türk toplumunda bütün kavram ve gerekli müesseseleriyle işleyen bir iktisadi hayatın olduğunu göstermeye yetiyor.

Bu kelime kadrosundan, Türkçemizin 11. yüzyılda bütün kavram, müessese ve işleyişiyle gelişmiş bir iktisadi hayatı ifade edebilecek bir güç ve yeterlikte olduğu da anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, bir kere daha belirtirsek, Dîvânü Lûgati't-Türk, sadece dil, kültür ve edebiyat tarihçilerimizce değil, iktisat tarihçilerimizce de mutlaka ele alınıp değerlendirilmesi gereken büyük ve kıymetli bir eserdir.